

DİVANÜ LUGATİ'T-TÜRK'TE YER ALAN EFSANELER

THE LEGENDS IN DIVANU LUGATI'T-TURK

Behiye KÖKSEL*

Özet

Divanü Lugati't-Türk, Türk kültürü açısından çok önemli bir eserdir. Dil ve edebiyat açısından zengin örneklere sahip bu eserde bilhassa atasözleri ve şiirler önemli yer tutar. Bu yüzden bugüne kadar genellikle atasözleri ve şiirler çalışılmıştır. Divanü Lugati't-Türk'te yer alan efsanelerle ilgili bugüne kadar müstakil bir çalışma yapılmamıştır.

Divanü Lugati't-Türk'te 12 tane üzerinde efsane özelliği taşıyan metin tespit ettik. Bu efsanelerin bir tanesi olağanüstü varlıklarla ilgilidir. Diğerleri tarihî ve dinî efsanelerdir. Bu makale Divanü Lugati't-Türk'teki efsaneleri incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Efsane, Divanü Lugati't-Türk, menkıbe, sözlü kültür, halk edebiyatı

Abstact

Divanü Lugati't-Türk is a very important work for Turkish culture. A lot of proverbs and poems in Divanü Lugati't-Türk. For that reason, by the time the proverbs and poems are generally studied. But by the time there is no work about legends in Divanü Lugati't-Türk.

We have seen some legends related with Divan ü Lugati't-Türk. One of them related with extraordinary existances. The others are historical and religius.

The study investigates the legends in Divan ü Lugati't-Türk.

Key Words: Legend, Divan ü Lugati't-Türk, sacred legend, oral culture, folk literature

Giriş

Divanü Lugati't-Türk, her ne kadar eserde yer alan kayıtlara göre 2 yılda (1072-1074) tamamlanmış olsa da Kaşgarlı, bu eserdeuzun yıllar boyunca Türk boylarının yaşadıkları yerlerden topladığı söz varlığını bize sunmaktadır. Türkçeyi öğrenmenin adeta dinî bir vecibe olduğunu ima eden Kaşgarlı, bu vecibeyi öncelikle kendisi için şart bilmiş, Türklerin yaşadıkları şehirleri, bozkırları dolaşmış, Türk lehçelerini öğrenerek işe başlamıştır.¹ Her ne kadar Divanü Lugati't Türk'le ilgili çalışmaların önemli bir bölümü eserin sözlük tarafıyla ilgili olsa da Kaşgarlı, sadece bir sözlük yazmamış, içeriğindeki tarihî, edebî, kültürel unsurlarla bize ansiklopedik bir kültür hazinesi bırakmıştır. Türkçenin zaman içerisinde karşı karşıya kalacağı tehlikeleri daha 11. yy'da sezen bu ileri görüşlü bilim adamı Türkçemizin zengin bir dil olduğunu, inceliğini, güzelliğini ağızlarından seçtiği örneklerle ispatlamaya çalışmıştır.

Divanü Lugati't-Türk, sadece bir sözlük değil, Türk dili ve edebiyatı hakkında muhteşem bir hazinedir. Divan ü Lugati't-Türk'ün taşıdığı dil zenginliği, halk arasında kullanılan sade halk Türkçesinin zenginliği; edebî zenginlik ise sözlü halk edebiyatı zenginliğidir. 13.yy'dan itibaren aydınlarımızın kendi kültür ve edebiyatlarını bir kenara iterek² özentî ve hatta taklid içine girdikleri Arap dünyasına Kaşgarlı, dilimizin zenginliğini halk dilinden, sözlü halk edebiyatından seçtiği örneklerle anlatmaya çalışmıştır. Bu, sadece Kaşgarlı'nın millî hissini ifade etmez, bu bilgi ve eğitim bakımından gerçekten donanımlı olan âlimin Türk diline ve edebiyatına duyduğu tam güveni de ifade eder. Kaşgarlı'nın eseri sözlü kültürümüz ve bilhassa halk edebiyatımız açısından muhteşem bir eser, birinci dereceden önemli kaynaktır. Eser, halk edebiyatının bir çok türleri açısından ilk örneklerin yazıya geçirilmiş biçimlerini ve bugün varlığından bilhassa Divan sayesinde haberdar olduğumuz destan parçalarını ihtiva etmektedir.

* Yrd. Doç. Dr. Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

¹ Kaşgarlı, eserinin ön söz mahiyetindeki kısmında "Onların yaşadıkları şehirleri, bozkırları dolaştım ve Türk,Türkmen-Oğuz,Çigil, Yagma, Kırgız lehçelerini ve manzumelerini öğrendim. Ayrıca bu dili en iyi ve en etkili şekilde konuşanlardan, en eğitimlilerden, soyu en köklü kişilerden ve kargı sallamakta en beceriklilerden birisiyim. Türk kavimlerinin her birinin lehçesini mükemmelen öğrendim ve güzelce sıralanmış bir tertip içinde kapsamlı bir kitapta topladım." Diyerek eserin geri planındaki emeği anlatırken bu konudaki becerisine de işaret etmektedir. Mahmud el Kaşgarî, **Divanü Lugati't Türk**, Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2007, s.11

² Fuat Köprülü, **Edebiyat Araştırmaları**, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.273, 277,278

Eserin içeriği özellikle dilciler ve halk edebiyatçıları açısından çok sayıda inceleme ve araştırmaya konu olmuştur. Ancak yapılan araştırmaların daha ziyade atasözleri ile şiirler üzerine yoğunlaştığı görülür. Türkiye’de, Türk dünyasında ve dünya çapında atasözleri ve şiirler çeşitli bakış açılarından değerlendirilmiştir.³

Kaşgarlı’nın, eserinde çok sayıda atasözüne, deyim ve şiire yer vermesi ve bunları Türkçe olarak kaydetmiş olması araştırmaların bu türdeki örnekler üzerinde yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Oysa efsane ve menkıbeler Arapça tercümeyle, kısaltılarak, özetlenerek verilmiştir. Kaşgarlı’nın en önemli amacının dilimizi tanıtmak olması ve eserin dil öncelikli bir eser olması, bir dilin inceliklerinin en önemli yansıtıcıları olan atasözleri ve deyimlere daha fazla yer verilmesine sebep olmuştur. Kaşgarlı, eserinin giriş kısmında, açıklamalarında örnekleme yaparken şiirlere ve atasözlerine ağırlık verdiğini ifade eder.

Dilimizi tanıtmayı amaçlayan bu eser, niteliği dolayısıyla Arap-İslam dünyasına kültürümüzü de tanıtmıştır. Kaşgarlı Mahmut, Türkleri İslam dünyasına tanıtmak amacıyla şiir ve atasözlerinin yanı sıra efsane ve menkıbelere, destanlara, halk inanışlarına, gelenek ve adetlere de başvurmuş, ancak bunları özetlemiş, kısaca tercüme etmiştir. O sebeple de efsane ve menkıbe örnekleri halk edebiyatçılarınin fazla ilgisini çekmemiştir. Divan’daki efsaneler hakkında araştırmaların yok derecede olmasının belki de en önemli sebebi efsane sayısının eserin hacmine oranla bir hayli az sayıda olmasıdır.

Efsane araştırmaları, halk edebiyatı araştırmalarının önemli bir kolunu teşkil eder. Daha ziyade derlemelerle başlayan efsane araştırmaları büyük ölçüde bölgesel çalışmalar olarak karşımıza çıkar. Türk halk edebiyatında efsane konusuyla ilgili geniş kapsamlı araştırmalar yapılmış ancak Divanü Lugati’t-Türk’teki efsaneler müstakil bir çalışma konusu olmamıştır.

Divan ü Lugati’t-Türk’te Yer Alan Efsaneler

İncelememiz neticesinde Divanü Lugati’t Türk’te 12 efsane tespit ettik. Bunlardan 2 tanesi menkıbe karakteri taşımaktadır, 10 efsane, 2 menkıbe şeklinde açılım yapabiliriz. Yaklaşık sekiz bin kelime içeren Divanü Lugati’t-Türk’te yer alan edebî metinler ve sayıları çeşitli araştırmalarda söz konusu edilmiştir. Bu çalışmalar arasında bunların sayıları açısından tam anlamıyla uygunluk olmadığı dikkat çekmektedir. Efsane ve menkıbelerden söz edilirken halk inançları, rivayetler, destan parçalarını da içeren on sekizden fazla metin ifadesiyle genel olarak verilirken, tespitler 8 civarında efsane-menkıbe bulunduğu yönünde olmuştur.⁴ Bu efsanelerin konu bakımından dağılımı, sınıflandırılması ve Divan’da yer aldıkları maddeler ise şöyledir:

Kavim Adlarıyla İlgili Efsaneler: (Sözlü Tarih)

12 hayvanlı Türk takvimi: Bars mad.⁵

Kalaç: Türkmen mad.⁶

Türkmen: Türkmen mad.⁷

Türk: Türk mad.

Yer Adları:

Barsgan: Barsgan Mad.⁸

Qaz: Qaz mad.⁹

Altun Kan: Öge Mad.¹⁰

³ Bkz. Fuat Köprülü, **Edebiyat Araştırmaları**, TTK Yayınları, , Ankara, 1966; Tahsin Banguoğlu, “Kaşgariden Notlar: 1. Uygurlar ve Uygurca Üzerine”, **TDAY Belleten**, 1958; Reşit Rahmeti Arat, **Eski Türk Şiiri**, TTK, Yayınları, Ankara, 1965; Talat Tekin, **XI. yüzyıl Türk Şiiri**, TDK Yayınları, Ankara, 1989; Fuzuli Bayat, **Büyük Türk Bilgini ve Ansiklopedisti Kaşgarlı Mahmut**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.

⁴ Fuzuli Bayat, **Büyük Türk Bilgini ve Ansiklopedisti Kaşgarlı Mahmut**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008, s.111

⁵ Mahmut el Kaşgari, **Divanü Lugati’t Türk**, Kabcacı Yayınları, İstanbul. 2007, s.172-173

⁶ Mahmut el Kaşgari, **a.g. y.**, s.607-608

⁷ Mahmut el Kaşgari, **a.g. y.**, s.607-608

⁸ Mahmud el -Kaşgari, **a.g.y.**, s.194

⁹ Mahmud el- Kaşgari, **a.g.y.**, s.419

Çigil: Çigil Mad.¹¹

Açıklayıcı Efsane:

Tutmaç: Tutmaç mad.¹²

Olağanüstü Varlıklarla İlgili Efsane:

Cinlerle İlgili: Çıwı mad.

Menkıbeler:

Menkıbe: Böke mad.¹³

Bokuk: Bokuk mad.¹⁴

Bilindiği gibi efsane tasniflerinde kimi zaman bir efsaneyi sadece bir madde içine yerleştirmek mümkün olmayabilir. Bir efsane hem mitolojik anlam, hem de olağanüstülük içerebilir. Yer adlarına ya da kavim adlarına bağlı tarihî bir efsane mitolojik bir taraf da gösterebilir. Bu sebepten bazı efsaneleri başlıklarına yerleştirirken tereddütler de yaşadık. Mesela Türk maddesindeki Türklerle ilgili efsane bir yönüyle mitolojik, bir yönüyle de tarihi özellik göstermektedir. Keza 12 Hayvanlı Türk Takvimi ile ilgili uzun efsane de bir yönüyle takvim mitleri arasında sayılabilirken, sosyal yaşamı düzenleyen bilgiler taşınmasından dolayı diğer yönüyle medeniyet tarihi ile ilgili sayılabilir.

A. Divanü Lugati't Türk'te Kavim Adlarıyla ve Sözlü Tarihle İlgili Efsaneler:

Kavim-boy adlarıyla ilgili efsaneler bir boyun nasıl ortaya çıktığı, isminin menşei hakkında bilgiler veren kısmen menşe mitlerine dayanan efsanelerdir. Tarihî vesikaların ulaşamadığı yerde efsane ve destanlar vardır; bu sebepten bir kısım destan, menkıbe ve efsaneler sözlü tarih karakteri taşır. Divan'da yer alan 12 hayvanlı Türk takvimiyle ilgili efsane Türklerin kullandıkları bu takvimle ilgili olarak bize bu konudaki en geniş bilgiyi vermektedir. Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lugati't-Türk'te "Bars" maddesinde, 12 hayvanlı Türk takviminden bahseder, takvimin Türkler arasında çok meşhur olduğunu belirttikten sonra aşağıda kısaltarak aldığımız efsaneyi verir:

"Türkler on iki çeşit hayvanın adını alarak on iki yıla ad olarak vermişler; çocukların yaşlarını, savaş tarihlerini ve daha başka şeyleri hep bu yılların dönmesi ile hesap ederler. Bunun kökü şöyle olmuştur:

Türk Hakanlarından biri kendisinden birkaç yıl önce olan bir savaşı öğrenmek istemiş, o savaşın yapıldığı yılda yanılmışlar. Onun üzerine bu iş için hakan ulusuyla geniş (müşavere) yapar ve kurultayda 'Biz bu tarihte nasıl yanıldıksa bizden sonra gelecek olanlar da yanılacaklardır; öyle ise biz şimdi göğün on iki burcu ve on iki ay sayısınca her yıla birer ad koyalım; sağışlarımızı bu yılların geçmesiyle anlayalım. Bu aramızda unutulmaz bir andaç olsun,' dedi. Ulus, Hakanının bu öneresini onayladı.

Bunun üzerine Hakan ava çıkar; yaban hayvanlarını İllsu'ya doğru sürsünler diye emreder. Bu, büyük bir ırmaktır. Halk bu hayvanları sıkıştırarak suya doğru sürer. Bu hayvanlardan avlarlar, bir takım hayvanlar suya atılırlar, on ikisi suyu geçer, her geçen hayvanın adı bir yıla ad olarak takılır. Bu hayvanlardan birincisinin adı sıçgan (sıçan) imiş. İlk olarak geçen hayvan bu olduğu için senenin başı bu adla anılmış ve "sıçgan yılı denilmiş. Bundan sonra sırasıyla geçen hayvanların adları yıllara verilmiş: Ud yılı (öküz yılı), Pars yılı (bars yılı), Tavıçgan yılı (tavşan yılı), Nek yılı (timsah yılı), Yılan yılı (yılan yılı), Yund yılı (at yılı), Koy yılı (koyun yılı), Biçin yılı (maymun yılı), Takagu yılı (tavuk yılı), It yılı (köpek yılı), Tonguz yılı (domuz yılı), Sayı tonguz yılına varınca dönülerek yine sıçgan yılına başlar."¹⁵

Kaşgarlı, bundan sonra her yılın ifade ettiği manaya değiniyor, Türklerin her farklı yılda o yılın hayvanının özelliğine bağlı olarak farklı tabiat olaylarının ya da sosyal hadiselerin yaşanacağına inandıklarını ifade ediyor. "İnanç merkezli 12 hayvanlı Türk takvimi efsanesinden iki sonuç çıkarmak mümkündür: a) Türklerin çok eskilerden beri zamanı ölçebildiklerini ve bunu 12 hayvanlı takvimle

¹⁰ Mahmud el- Kaşgari, a.g.y., s.369

¹¹ Mahmud el- Kaşgari, , a.g.y ,s.236

¹² Mahmud el- Kaşgari, , a.g.y., s.235

¹³ Mahmud el Kaşgari, , a.g.y., s.201

¹⁴ Mahmud el- Kaşgari, , a.g.y., s.195

¹⁵ Kaşgarlı, Mahmut, *Divanü Lugati't Türk Tercümesi* (Besim Atalay), TDK Yayınları, C. 1, Ankara 1998, s.344-348

yaptıklarını, b)Türk halk inancında hayvanlara atfedilen özelliklerin inanç bağlamında yıllara da yansımaları.”¹⁶ Ziya Gökalp’e göre 12 hayvanlı Türk takvimine esas olan hayvanlar totem döneminin kalıntılarıdır. Bu takvim Türklerden komşuları olan Çin’e, Tibet’e, Hind-i Çin’e, Mançurilere ve Moğollara geçmiştir.¹⁷ 12 hayvanlı Türk takvimi hakkında geniş bilgi verilmiş olan bu efsane mitolojik köken taşımakla birlikte sosyal-medenî yaşayışı düzenleyen bir sistemin nasıl oluşturulduğunu anlatmaktadır.

Kaşgarlı, Türkmen, Kalaç ve Çigil boy adlarını halk arasından dinlediği efsanelerle açıklamıştır. Kalaç, Türkmen, Çigil boy adlarının efsaneleşmiş açılımı şüphesiz sözlü tarih açısından da kıymet ifade eder. Kaşgarlı, Türkmen adının ortaya çıkması hakkındaki efsaneyi anlatırken Oğuz Destanı’nda da mevcut olan Kalaçların ad alması hakkında da bir efsane verir. “*Bunlara Türkmen denilmesinde bir hikâye vardır, şöyledir:*” ifadesiyle başlıyor. Kaşgarlı efsane için hikaye ifadesini kullanmıştır. Zülkarneyn’in Türk ülkelerine yürümesini, Türklerin başında Şu adlı genç bir hükümdarın olduğunu, İskender’in seferinin ayrıntılarını, Türklerin hakanlarının gitmesiyle nasıl başsız kaldıklarını uzun uzun hikaye ettikten sonra şu iki efsane metniyle Türkmen maddesini bağlıyor:

“*Hakan ordusuyla savuşup gittikten sonra orada çoluk çocuklarıyla yirmi iki kişi kalmıştı. Bunlar geceleyin hayvanlarını bulamamışlar ve savuşamamışlar idi. İşte bunlar o kimseler ki kitabın baş tarafında adlarını söyledim. Hayvanlarının belgelerini beyan ettim: “Salgur” ve başkaları gibi. Bu yirmi iki kişi yayan çekilip gitmek, yahut orada kalmak üzere konuşurlarken iki kişi çıkagelir; bunlar ağırlıklarını sırtlarına yüklenmişler, yanlarına çoluk çocuklarını almışlardı. Ordunun izine düşerek gidiyorlardı, yorulmuşlar, terlemişlerdi. Bu yirmi iki kişi yeni gelen iki kişi ile tanışır ve konuşurlar. Bu ikiler derler ki: “Zülkarneyn denilen adam bir yolcudur. Bir yerde durmaz, buradan da geçer gider. Biz de kendi yerimizde kalırız”. Yirmi ikiler onlara Türkçe “kal aç” derler, “aç kal” demektir. Sonradan bunlara “Kalaç” denilmiştir; asılları budur. Bunlar iki kabiledir. Zülkarneyn gelip bunları saçlı ve üzerlerinde Türk belgeleri bulunduğunu görünce sormadan onlara Türkmanend “Türke benzer” demektir, der. İşte bu ad onlarda bugüne kadar kalmıştır.”¹⁸*

Türkmen maddesinde birisi Türkmenle, diğeri kalaçla ilgili olmak üzere iki efsane yer almaktadır. Kalaç boy adıyla ilgili Zülkarneyn’e bağlanan efsane Oğuz Kağan Destanı’nda Oğuz’un adına bağlı olarak yer alır. Oğuz Kağan sefer sırasında yol üzerinde gördükleri bir kalenin kapısını açması ve orada kalması için askeri arasından bir komutanını görevlendirmiş, “Sen burada kal ve aç” demiş, onun kaldığı yerde ondan türeyen boya da Kalaçlar denmiştir: “*Oğuz Kağan’ın ordusunda yakışıklı bir kişi vardı. Onun adı Usta Tömürdü idi. Oğuz Kağan ona emir verdi: Sen burada kal, kapıyı aç, açtıktan sonra orduya geri dön. Bundan sonra ona Kalaç adını koydu.*”¹⁹ Görüldüğü gibi bu efsane Oğuz Destanı’nda farklı bir olaya bağlanmıştır. Ancak Oğuz Kağan Destanı’nın İslamî dönemlerde oluşan varyantlarında Kalaç adının verilmesi Kaşgarlı Mahmut’un anlattığı şekildedir, Oğuz’la ilgili olarak verilmiştir. Bu da İslamî gelenekte Oğuzla ilgili efsanelerin zaman zaman İskender-i Zülkarneyn adına aktarıldığını kanıtlamaktadır. Oğuz Kağan Kalaçların yanı sıra Karlukların, Saklapların, Kanglıların da adlarını vermiştir. Ancak kültür etkileşmesi sürecinde Oğuz Kağan’a ait olan birçok olgu Zülkarneyn’e mal edilmiştir.

Türk maddesinde yer alan Türk adıyla ilgili bilgiler çok net olamamakla birlikte efsane karakteri taşımaktadır. Bugünkü anlamda efsane tanımlarımızın dışında kalsa da Türk maddesindeki bilgiler dinî-İslamî olduğu kadar efsane-destan kaynaklı bilgilerdir. Metinde Türk adı ile ilgili 2 rivayet anlatılıyor. Bunlardan birincisi Nuh’un oğlunun adı olmasıdır ki mitolojik destanî metinlerde de bu bilgiye rastlarız. Diğeri ise hadise dayalı bir bilgidir. Bu anlatının Türklerin yurtları olan o yüksek yerde niçin yaşadıklarını ve geri planda da savaşçılık özelliklerinin sebebini açıklıyor. Efsaneye göre Türklerin savaşçılığı Allah vergisidir:

“*Türk. Allah’ın selamı üzerine olsun Nuh’un oğlunun adı...*”

“*Biz diyoruz ki Türk, Allah’ın verdiği bir addır. Bize ehl-i mübarekten Şeyh ve İmam el-Hüseyin ibn Halef el Kaşgari dedi, ona da İbn el Garqî demiş: İbn Ebî’ d Dünya diye tanınan Şeyh Ebû bekr el Muğîde’l-Cercerânî’nin Ahir Zamana Dair adlı kitabında aktardığı ve isnat zinciri Peygamber’e (s.a.s)*

¹⁶ Fuzuli Bayat, **Büyük Türk Bilgini ve Ansiklopedisti Kaşgarlı Mahmut**, Ötüken Yayınları, , İstanbul, 2008, s.126

¹⁷ Ziya , Gökalp **Türk Medeniyeti Tarihi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İst.,1976, s.56

¹⁸ Kaşgarlı, Mahmut, **Divanü Lugatî’t Türk Tercümesi** (Besim Atalay), TDK Yayınları, C. 3, Ankara 1999, s.412-415

¹⁹ Bkz. Fuzuli Bayat.,**Oğuz Destan Dünyası. Oğuznamelerin Tarihi, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü**, Ötüken, Yayınları, İstanbul, 2006.

dayanan bir hadise göre Allah ü Teâlâ 'Benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim. Onları doğuya yerleştirdim. Bir halka kızarsam, Türkleri o halk üzerine musallat kılarım' diyor. İşte Türklerin bütiün mahlukattan üstünlüğü şudur: Cenab-ı hak onlara isim vermeyi kendi üzerine almıştır, onları arzın en yüce ve en havadar yerine yerleştirmiştir, onlara kemdi ordum, demiştir." ²⁰

B. Divanü Lugati't Türk'te Yer Adlarıyla İlgili Efsaneler:

Divan'da yer adlarına bağlı efsanelere de rastlarız. Efsanelerin konuları arasında medeniyet tarihiyle ilgili herhangi bir şehrin, köprüünün, kalenin veya dağ, ırmak, göl gibi doğal mekanların nasıl oluştuğunu, adının nereden geldiğini, o mekana ait bir özelliği izah eden efsanelere çok rastlarız. Hatta kimi efsane araştırmaları bu konuya yöneliktir. Barsgan maddesindeki Barsgan'ın, Qaz maddesinde Qaz'ın, Öge maddesinde geçen Altun Kan adlı mekanın ve Çigil maddesindeki Çigil adının nereden geldiğini açıklayan efsaneler yer adlarına bağlı efsanelerdir. Kaşgarlı, Uygur ülkesinin yakınında bulunduğunu ifade ettiği Altun Kan dağının adını Öge maddesinde şu efsaneyle açıklar: "...Müfreze Zülkarneyn'in öncü birliklerine saldırmış ve onları bozguna uğratmış. Türklerden biri, Zülkarneyn'in askerlerinden birine bir kılıç darbesi vurmuş ve onun karnında bir yarık açmış. Öldürülen adam beline bir para kesesi bağlamış ve darbeyle birlikte açılan keseden, karından akan kanla karışarak paralar dökülmeye başlamış. Ertesi sabah Türk askerleri kana bulanmış bu paraları görerek ne olduğunu merak etmişler. İçlerinden biri bu altun qan: altın ve kandır demiş- ve oradaki ulu dağa bu ad verilmiş. Bu dağ Uygur ülkesinin yakınlarındadır ve çevresinde göçebeler yaşar." ²¹

Divan'da Çigil adlı bölgenin ve buranın halkının adının da Zülkarneyn'le ilgili bir efsaneye bağlı olduğunu görüyoruz. Zülkarneyn, Argun ülkesine geldiğinde hava çok yağmurlu olması dolayısıyla etrafın çok çamurlu olduğunu görünce Farsça 'in çigüne (çigil) , bu nasıl çamur, bu çamurdan kaçış yok, diyerek oraya bir bina yapılmasını emretmiş. Bunun üzerine oraya bir kale yapılarak adına Çigil denmiş, orada yaşayanlara da Çigilî denilmiş.²²

Kaşgarlı Mahmut "Barsgan" maddesini açıklarken bu yerin adıyla ilgili bir efsane anlatır. Bu efsaneden Barsgan şehrini Alp Er Tunga adıyla ünlü olan efsanevî Türk hükümdarının oğlu Barsgan'ın yaptırdığını belirtir ve kentin yapılış efsanesini anlatır.²³ Kaşgarlı Mahmut'un dedesi ve babası Kaşgar'ın kuzeyinde bir kasaba olan Barsgan kasabasında doğmuşlardır. Kaşgarlı'nın kendisinin de aslında Barsganlı olduğuna dair görüşler vardır.²⁴ Anlaşılan bu efsane Kaşgarlı'nın ailesinin Kaşgar'dan evvel yaşadığı yerle ilgilidir.

Qaz maddesi de Qazvin adlı bir kentin adını açıklamaktadır. Qaz, Afrasiyab'ın kızının adıdır. "Qazvin kentinin kurucusudur. Bu kentin adının kök biçimi qaz oynı: qazın oyun alanıdır. Çünkü bu kız orada yaşar ve oyun oynarmış."²⁵ Kaşgarlı bu maddenin devamında Qaz kenti ile ilgili bilgiler vermeye devam ediyor.

C. Açıklayıcı Bir Efsane:

Tutmaç maddesinde Türklerin meşhur bir yemeği olduğu ifade edilen tutmaç yemeğinin nereden geldiğini açıklayan bir efsane mevcuttur. Efsane yukarıdaki bazı efsanelerde olduğu gibi Zülkarneyn adına bağlanarak anlatılmıştır.

"Tutmaç: Türklerin tanınmış bir yemeğidir. Bu yemek Zülkarneyn'in yaptığı azıklardandır, şöyle yapılmıştır:

Zülkarneyn karanlıktan çıktıktan sonra azıkları azalmış, Zülkarneyn'e "bizi aç tutma" demek olan "bizni tutma aç" diyerek yolumuzu aç, biz yurtlarımıza gidelim gibi sözler söylemişler. Zülkarneyn, bilginlerle konuşmuş, bu yemeği çıkarmışlar; işbu yemek, bedeni kuvvetlendirir, yüze kırmızılık verir."²⁶

²⁰ Mahmud el-Kaşgari, *Divanü Lugati't Türk*, Kabcacı Yayınları, İst.anbul, 2007, s.606

²¹ Mahmud el-Kaşgari, *Divanü Lugati't Türk*, Kabcacı Yayınları, İst. 2007, s.369

²² Mahmud el-Kaşgari, a.g.y., s.236

²³ Kaşgarlı Mahmut., *Divanü Lugat'it Türk Tercümesi*, (Besim Atalay), TDK Yayınları, C.1, Ankara, 1998, s.417-418

²⁴ Bkz. Korkmaz Zeynep, Kaşgarlı Mahmut ve Divanü Lugati't Türk, http://www.turkoloji.cukurova.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/korkmaz_08.pdf

²⁵ Mahmud el Kaşgari, *Divanü Lugati't Türk*, Kabcacı Yayınları , İst. 2007, s.419

²⁶ Kaşgarlı, Mahmut, *Divanü Lugati't Türk Tercümesi* (Besim Atalay), TDK Yayınları , C. 1, Ankara 1998, s.452

D. Divanü Lugati't Türk'te Yer Alan Olağanüstü Varlıkla İlgili Efsane

Albastı, karabasan, cin, peri, hayalet, hortlak gibi çeşitli tabiatüstü varlıklarla ilgili olarak anlatılan efsaneler içerisinde cinlerle ilgili olanlar memorat ya da efsane karakterinde geniş yer tutar. Divan ü Lugati't-Türk'te bu anlamda bir tek efsane tespit ettik, bu efsane cinlerle ilgilidir: *“Cinlerden bir bölük Türkler şuna inanırlar ki, iki bölük birbiriyle çarpıştığı zaman bu iki bölüğün vilayetlerinde oturan cinler dahi kendi vilayetinin halkını kollamak için çarpışırlar. Cinlerden hangi taraf yenerse onlardan yana çıktığı vilayet halkı da yener. Geceleyn bu cinlerden hangisi kaçarsa onların bulunduğu vilayetin Hakanı da kaçır. Türk askerleri geceleyn cinlerin attıkları oktan korunmak için çadırlarına saklanırlar. Bu Türkler arasında yaygındır, görenektir.”*²⁷

E. Divanü Lugati't Türk'te Yer Alan Menkıbeler

Allah'a yakın olduğuna inanılan veli kişilerin kerametlerini konu edinen ve efsane ile ilişkili bir tür olan menkıbeler sözlü kültürümüzde önemli bir yer tutar. İslamî öğelerle eski Türk inancından öğelerin ve diğer din ve inanç sistemlerinin oluşumunda önemli yer tuttuğu menkıbe örneklerini Divanü Lugati't-Türk'te de buluruz. Divan'da iki tane menkıbe örneği vardır. Birincisi “Büke” maddesinde Müslümanların kâfirleri yenmesi hakkındadır:

*“Yabakuların en büyüğüne olduğu gibi yiğitlere de bu ad verilir ve Büke Budraç denir. Ulu Tanrı bunu yedi yüz bin askeri olduğu halde Müslümanlardan Arslan Tekin Gazi'nin kırk bin askeriyle yapılan bir çarpışmada bozguna uğrattı. Mahmut der ki ben bu savaşta bulunmuş olanlardan sordum ve kafirler çok oldukları halde nasıl kaçtı, dedim. Biz de buna şaşırдық, tutsak olan gavurlara sorduk ve onlara bu kadar çok olduğunuz halde niçin yenildiniz, dedik. Cevap olarak, davullar çalınıp, borular ötmeğe başladığı zaman başımızın ucunda yeşil bir dağ gördük. Bu dağ göğü kapatmıştı. Dağdan bir takım kapılar açıldı. O kapılardan bize cehennem ateşini yağdırdılar. Biz bundan korktuk. Böylece bizi yendiniz dediler. Ben de bu, tanrı esenleyesi Yalavaçımızın Müslümanlara bırakmış olduğu mucizelerdendir, dedim.”*²⁸

Savaş esnasında Müslümanların yardımına yeşil sarıklı, yeşil ya da beyaz giysili ruhanî varlıkların yetişmesi menkıbelerde sık rastladığımız motiflerdendir. Yukarıdaki efsanede ruhanî kişiler değil ama yeşil renkli, düşmanın üzerine ateş yağdıran dağdan söz edilmektedir. Eski Türk inancında dağın koruyucu ruhu inancından da izler taşıyan bu menkıbedeki Müslüman ve gayr-i Müslim tarafların isimleri dikkat çekicidir.

Divanü Lugati't-Türk'te “Bukuk” maddesiyle ilgili açıklamada bir nevi hastalık olduğunu anladığımız Bokuk'un, bazı kişilerde bir Müslüman'ın bedduası sonucunda oluştuğunu açıklamaktadır:

*“Bukuk: boğazın iki yanında deri ile et arasında peyda olan bir takım et bezleridir. Fergana ile Şıknı şehirlerinde bu hastalığa tutulan bir takım kimseler vardır. Daima çocukları da böyle olur. Bazılarında göğsünü yahut ayağının ucunu göremeyecek kadar büyür. Bunun neden ileri gelmiş olduğunu sordum. Bana “babalarımız sesi gür gavurlar imiş. Tanrı yarlıgayası Yalavacın yoldaşlarıyla savaş etmişler. Atalarımız onların üzerine baskın yapmış, gür sesleriyle haykırmışlar, onların bu sesinden Müslümanlar bozguna uğramış. Tanrı kendinden hoşnut olası Ömer'e salık verdiklerinde bunlara ilenmiş, bunun üzerine boğazlarında bu hastalık çıkmış; soylarına, soplarna da bu hastalık miras kalmış.” Bugün onların içinde hiç gür sesli kimse yoktur.”*²⁹

Sonuç

Kaşgarlı Mahmud'un eserinde tespit ettiğimiz 12 efsane-menkıbe örneği, bugün halk edebiyatındaki efsane anlayışına tam olarak uygun olmayabilir. Efsanenin, her hangi bir olaya, şahsa, duruma bağlı olarak anlatılan ve inandırıcılık özelliği taşıyan halk anlatmaları olması³⁰ temel özelliğinden hareketle tespitlerimizi yaparken efsane türünün genel tanımına az bir şekilde de olsa uyan metinleri, mesela bir boyun ya da yerin veya yemeğin nasıl oluştuğunu, nasıl ortaya çıktığını, herhangi bir kökeni açıklayan anlatımları efsane olarak değerlendirdik. Divan'da bugünkü biçimsel özelliğiyle bir

²⁷ Kaşgarlı, Mahmut, *Divanü Lugati't Türk Tercümesi* (Besim Atalay), TDK Yayınları, C.3, Ankara 1999, s. 225

²⁸ Kaşgarlı, Mahmut, *Divanü Lugati't Türk Tercümesi* (Besim Atalay), TDK Yayınları, C.3, Ankara 1999, s. 227-228

²⁹ Kaşgarlı, Mahmut, *Divanü Lugati't Türk Tercümesi* (Besim Atalay), TDK Yayınları, C. 2, Ankara, 1998, s. 285-286

³⁰ Saim Sakaoğlu, *Efsane Araştırmaları*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1992.

efsane bulmamız mümkün olamazdı. Kaşgarlı bu örnekleri çoğunlukla hikaye adı altında vermektedir veya örneklerinde kullandığı destan parçalarının arasında efsaneler geçmektedir. Bu yüzden bazı incelemelerde buradaki efsaneler, destan parçaları arasında yer almıştır.³¹ Yukarıda verdiğimiz tutmaçla ve qazla ilgili efsaneler bugünkü anlamda efsane tanımına pek uymayabilir. Ancak Kaşgarlı'nın bunları bugünkü anlamıyla efsane örneği vermek maksadıyla vermediğini, o sebepten efsane metinlerinin tam olarak yer almayacağını göz önünde tutmak gerekir. Sadece bugünkü tanımlara bağlı kalsak Divan'da efsane örneği bulmak da mümkün olmayabilir. Bu sebeplerden kimi metinleri alıp almama konusunda tereddütler yaşadık. Bu tereddütlerimizden birisi de Türk maddesinde Türk adının kaynağı ile ilgili verilen bilgileri efsane olarak alıp alamayacağımız hususunda oldu. Türk adının kaynağını ve Türklerin yaşadıkları bölgeye yerleşme sebeplerini izah ettiği için metinlerimize ekledik. Buraya aldıklarımızın dışında da Kaşgarlı'nın , Sözlüğündeki bazı maddeleri açıklarken efsane ve destan kaynaklı anlatımlara başvurduğu hissedilmektedir.

Efsane türü halk anlatımları içerisinde en eski ve en yeni örnekleri hazinesinde saklayan bir tür olarak özel bir yere sahiptir. Mitolojik dönemlerden bu yana var olan efsane, varlığını güçlü bir biçimde devam ettirmiş olup, bugün de yeni varyantlarla zenginleşerek yaşamaya devam eden bir türdür. Bunda konu yelpazesinin genişliğinin de etkisi vardır. Kültürümüzün en temel kaynaklarından olan Divanü Lugati't Türk'te 12 örneğine rastladığımız halk edebiyatının bu en canlı türü, yeni varyantlar kazanarak yaşamaya devam etmektedir. İnsanı şaşırtan bir dehayla ve ileri görüşlülükle kaleme alınmış olan Divanü Lugati't-Türk, dil ve edebiyatımız için her anlamda en temel kaynak eser olma niteliğinde öncelik sahibi bir eserdir.

KAYNAKÇA

- ARAT Reşit Rahmeti, **Eski Türk Şiiri**, TTK Yayınları, Ankara, 1965.
- BANGUOĞLU Tahsin., "**Kaşgariden Notlar: 1. Uygurlar ve Uygurca Üzerine**", TDAY Belleten, Ankara, (1958)
- BAYAT Fuzuli, "Kaşgarlı Mahmut'un "Divanü Lugati't Türk" Eserinde Mitolojik Dünya Modeli ile İlgili Bazı Kavramlar", **Journal of Turkish Linguistics**, Vol.1, Number 1, Macedonia, 2007.
- BAYAT Fuzuli, **Büyük Türk Bilgini ve Ansiklopedisti Kaşgarlı Mahmut**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.
- BAYAT Fuzuli, **Oğuz Destan Dünyası. Oğuznamelerin Tarihi, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006.
- ÇETİN Engin, "Divanü Lugat-it-Türk'teki Yiyecek İçecek Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesindeki Görünümleri", **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.14, S.2, (2005), s.185-200
- DUYMAZ Ali, **Bingöl Efsaneleri**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1989
- Divanü Lugati't Türk**, Mahmud El Kaşgari, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2007.
- Divanü Lugati't Türk Bilgi Şöleni Bildirileri, 7-8.5.1999, Ankara 2000.
- EBÜLGAZİ BAHADIR HAN, **Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)**, Haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser
- ELÇİN Şükrü, **Türk Halk Edebiyatına Giriş**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- ERGUN Metin, **Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi**, TDK Yayınları, Ankara, 1997.
- ERCILASUN Ahmet Bican, "Şu Destanı Hakkında", **Milli Folklor**, S.12, Kış (1991).
- GÖRKEM İsmail, **Elazığ Efsaneleri (İnceleme-Metinler)**, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2006 .
- GÜZELBEY Cemil Cahit, **Gazi Antep Efsaneleri ve Öyküleri**, Gaziantep, 1994.
- HELİMOĞLU Muhsine, **Diyarbakır Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma**, Ankara, 1989.
- İNAN Abdulkadir, **Divanü Lugat-it-Türk'te Şamanizme Ait Kelimeler**, Türk Kültürü, S.100, 1971'den alıntı yapan aşağıdaki siteden ulaşılmıştır: <http://www.bilgicik.com/yazi/samanizm-divan-u-lugatit-turkte-samanizme-ait-kelimeler/>
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994 .
- KAŞGARLI MAHMUT, **Divanü Lugat'it Türk Tercümesi**, TDK Yayınları, C.1, Ankara, 1998.
- KAŞGARLI MAHMUT, **Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi**, TDK Yayınları C. 2, Ankara, 1998.
- KAŞGARLI MAHMUT, **Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi**, TDK Yayınları C. 3, Ankara, 1999.

³¹ Saim Sakaoğlu, Doğumunun 1000. Yılında kaşgarlı Mahmut ve Divanü Lugati't Türk'ü, <http://www.kto.org.tr/tr/dergi/dergiyazioku.asp?yno=1511&ano=89>

- KORKMAZ, Zeynep, **Kaşgarlı Mahmut ve Divanü Lugat-it-Türk**,
http://www.turkoloji.cukurova.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/korkmaz_08.pdf
- KÖPRÜLÜ M. FUAT, **Edebiyat Araştırmaları**, TTK Yayınları, Ankara, 1966.
- OCAK AHMET YAŞAR, **Türk Kültür Tarihi Olarak Menakıbnameler**, TTK Yayınları, Ankara, 1992.
- ÖGEL BAHAEDDİN, **Türk Mitolojisi I**, TTK Yayınları, Ankara, 1998.
- ÖGEL BAHAEDDİN, **Türk Mitolojisi II**, TTK Yayınları, Ankara, 1995.
- ÖNDER MEHMET, **Efsane ve Hikayeleriyle Anadolu Şehir Adları**, Ankara, 1969.
- ARAT REŞİT RAHMETİ, **Eski Türk Şiiri**, TTK Yayınları, Ankara, 1965.
- SAKAOĞLU SAİM, “Divanü Lugatı’t Türk’ün Halk Edebiyatı Açısından Taşdığı Değer”, Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Edebiyat Bilimleri Dergisi, S.13, Erzurum 1985
- SAKAOĞLU SAİM, **Efsane Araştırmaları**, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1992.
- SAKAOĞLU SAİM, “Doğumunun 1000. Yılında Kaşgarlı Mahmut ve DivanüLugat-it-Türk’ü”,
<http://www.kto.org.tr/tr/dergi/dergiyazioku.asp?yno=1511&ano=89>
- SEYİDOĞLU BİLGE, **Erzurum Efsaneleri**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.
- TEKİN TALAT, **XI, Yüzyıl Türk Şiiri**, TDK Yayınları, Ankara, 1989.
- TÜRKMEN Fikret, “Günümüz Halk Şiirinde Kullanılan Şekil ve Türlerin Divanü Lugatı’t Türk’teki İlk Örnekleri”, Divanü Lugatı’t Türk Bilgi Şöleni Bildirileri, 7-8.5.1999, Ankara 2000.